

Metaforák, intuíciók, jelenségek

0. Bevezetés

Ebben az írásban arra teszek kísérletet, hogy megfogalmazzam a hagyományos *metafora* terminus mögött meghúzódó intuíciókat, valamint azokat a jelenségeket, amelyekben ezek az intuíciók gyökereznek, és szembesítsem őket azokkal a tényekkel, amelyek — ha a mindennapi gondolkodásunk számára kevésbé szembetűnően is — arról árulkodnak, hogy mi a kifejezések használatának alapja.

Vizsgálatom során arra az eredményre jutottam, hogy a hétköznapokban kevésbé szembetűnő tények, ha az öröklött kulturális mintáinktól elszakadva szemléljük őket, nem mutatnak éles határt úgynevezett „szó szerinti” és másmilyen (például „laza” vagy „metaforikus”) használat között. Voltaképpen minden kifejezés minden használata valamilyen mértékben „laza” is és „metaforikus” is, abban az értelemben, hogy nem azonosságokon alapul, hanem hasonlóságok kiaknázásán.

Az így kibontakozó alternatív felfogás szükségessé teszi, hogy feladjuk azt a hagyományos megközelítést, amelyik a „jelölés” fogalmát állítja a középpontba, és hogy más természetű modellek, metaforák segítségével ragadjuk meg a nyelvi kifejezések használatát. Ez a lépés azonban további következményekkel is jár. Évezredek óta uralkodott az az elképzelés, hogy a kifejezések közvetlenül logikai tulajdonságaikkal rendelkeznek (például következményeik vannak, és ellentmondhatnak egymásnak). De ez a felfogás előfeltételezte a kifejezések „lexikális”, „szó szerinti” jelentésének fogalmát, márpedig én éppen ezt fogom a következőkben megkérdőjelezni. Ha ilyen kitüntetett, elsődleges használatot nem feltételezhetünk, akkor egységes logikai tulajdonságokat sem.

1. Terminusok, intuíciók és jelenségek

Ebben a pontban röviden indoklom a *metafora* terminus fogalmi vizsgálatának általam követett módszerét. Azt állítom, hogy az efféle terminusok jól motivált *intuíciókat* próbálnak megragadni, amelyek a definíciójukban vagy a hozzájuk kapcsolódó asszociációkban, hiedelmekben nyilvánulnak meg. Kritikus megközelítésükhöz tehát az szükséges, hogy megvizsgáljuk, milyen *jelenségeken* alapulnak a kérdéses intuíciók, és hogy ezek mennyire megalapozottak, mennyire reprezentálják a valóságnak azt a részét, amelyet relevánsnak és így megragadásra méltónak gondolunk (persze valamilyen általánosan elfogadott tudományos értékrend értelmében).

1.1. A terminusok kritikájának problémája: A szófaj

Azt gondolhatnánk, hogy terminusok használatáról vitatkozni teljesen értelmetlen dolog, hiszen mindenki azt nevezi el, amit akar, és annak nevezi, aminek akarja. Abban az esetben, amikor éppen az *elnevezés* a gondolkodásunk egyik tárgya, nagyon fontos tisztázni, hogy az ilyen látszólag értelmetlen tevékenység miért lehet mégis hasznos. Például miért érdemes vizsgálni és bírálni azt, ahogyan a különböző nyelvészeti elméletek *szófajokról* beszélnek? Ennek a terminusnak a gyökerei a görög és a latin nyelv grammatikai leírásaiból származnak, részben szótövek alaktani viselkedésének jellemzésére, részben szóalakok jellegzetes mondattani viselkedésére vonatkozott. Az alaktani viselkedés (hogy milyen ragozott alakjai vannak az illető szótőnek) ezekben a nyelvekben erősen összefügg a mondattani szereppel (a névszóknak eseteik vannak, és jellegzetesen névszói szerkezetek alaptagjai; az igealakok mód, idő, illetve az alany személye és száma szerint térnek el egymástól, és jellegzetesen állítmányok alaptagjai). A ragozott alakokkal nem rendelkező szótövek azonban (pl. kötőszavak, határozószók) „szófaji besorolása” ugyanakkor kizárólag jellegzetes mondattani szerepeik alapján történik. Így amikor azt vizsgáljuk, hogy mi mindent is neveznek különböző elméletekben *szófajnak*, akkor valójában annak a kritériumait vitatjuk, hogy a

szótövek mely származékai minősülnek ragozott alakoknak, hogy melyek a különböző alakok jellegzetes mondattani szerepei, illetve hogy általában egy szóalaknak melyek a mondattani szerepei.

A szófaj esetében tehát azt látjuk, hogy a terminus használatának vizsgálatakor valójában azt keressük, hogy milyen *intuíció* húzódott meg a terminus bevezetése mögött, továbbá hogy az a bizonyos intuíció milyen *jelenségek* hatására alakult ki a terminust használó hagyomány képviselőiben. Olyan intuíciókra gondolunk, mint hogy ugyanannak a szótőnek a különböző ragozott alakjai alapvetően azonos mondattani szerepet játszanak (szemben más, például a képzett származékaival), vagy hogy egyáltalán a szóalakok jellemezhetők jellegzetes mondattani szerepeikkel. A jelenségek pedig, amelyek ezeket az intuíciókat megalapozzák, például szóalakok egymással való helyettesíthetősége vagy egymást kizáró volta.

Úgy látszik tehát, hogy az elnevezések mögött kategóriákra vonatkozó intuíciókat, az intuíciók mögött pedig jelenségeket keresünk, és akkor találunk „értelmesnek” vagy „hasznosnak” egy elnevezést, ha igazolhatóan léteznek azok a jelenségek, amelyek az elnevező intuícióiért felelősek. A vitának csak azt a részét nevezhetjük értelmetlennek vagy haszontalannak, amikor magát az elnevezést bíráljuk etimológiai-asszociációs alapon. Például a *szófaj* elnevezés is bírálható így, hiszen a szófajok nem *szavaknak* a „fajai”, kategóriái, hanem inkább *szótöveknek* (hiszen egyazon szótő különböző ragozott alakjait azonos szófajúnak mondják, és megfordítva, azokat az alakjait nevezik *ragozottnak*, amelyek szófajukban nem térnek el egymástól). De ez nem komoly probléma, legfeljebb didaktikai jelentősége lehet.

Megjegyzem, a *szófaj* terminus értelmezésében évezredek óta sem sikerült konszenzusra jutniuk a nyelvészeknek: a modern nyelvészetben egy sor olyan terminust használnak (például *formaosztály*, *morfoszintaktikai kategória*), amelyek sok vonásukban rokonai, de nem ugyanarra használatosak, mint a *szófaj*. Tehát az évezredek intuíciókat és a mögöttük meghúzódó jelenségeket máig sem sikerült azonosítani, tisztázni. Vagyis ez a felületesen ismertett példa máris arra int, hogy elővigyázatosan bánjunk az elnevezésekkel: attól, hogy egy elnevezést régóta és nagyon nagy körben használnak, még nem biztos, hogy a mögöttes intuíciók és különösen az ezek alapjául szolgáló jelenségek világosak, tiszták.

1.2. A *metafora* terminus értelmezése

A *metafora* terminus sok mindenben hasonlít a *szófajhoz*. Ez is több ezer éves, ezt is tanítják az iskolában, ezt is sokféleképpen értelmezik. Legelterjedtebb használata az iskolai: ebben az értelmében elsősorban költői eszközre, illetve a nyelvi változások egyik típusára utal, mégpedig arra a típusára, amikor egy dolognak a *nevét* egy másik dologra alkalmazzuk a két dolog *hasonlósága* alapján. Például a költő azt mondja, hogy „a villamos is aluszik”, mert a villamos mozdulatlan, csendes állapota, amire utal, hasonlít arra az állapotra, amelyre az *alszik* igével utalni szoktunk; vagy például az a nyelvi változás, amelynek révén a tűz megszűnésére a *kialszik*, *elalszik* igékkel utalhatunk, szintén két jelenség, az elalvás és a tűz kialvása közötti hasonlóságon (a mozgás és a hangjelenségek megszűnése) alapul.

Minek köszönhető, hogy az iskolában éppen a költői szóhasználattal és a nyelvi változással kapcsolatban tanulunk a metaforáról? Annak, hogy a *metafora* terminusba azt is bele szokták érteni, hogy ez a fajta hasonlóságon alapuló névhasználat alapvetően a *rendellenes*, vagy legalábbis *kreatív*, tehát *szokatlan* nyelvhasználat körébe tartozik. Minden névnek megvan a maga saját funkciója, az, hogy dolgok egy bizonyos fajtájára alkalmazzuk. Az *alszik*, *elalszik* igék rendeltetésszerű használata például az, ha állatokra és emberekre alkalmazzuk őket. Amikor metaforát használunk, akkor *eltérünk* ettől a funkciótól, akár a költői kifejezőerő kedvéért, akár olyan újításként, amelyet azután, ha általános nyelvszokássá válik, nyelvi változásként fognak érzékelni.

Tulajdonképpen ezzel össze is foglaltam azokat az intuíciókat, amelyek a *metafora* terminus

használata mögött meg szoktak húzódni, és utaltam azokra a jelenségekre is, amelyeken ezek az intuíciók alapulnak. A következőkben részletesebben is szemügyre fogom őket venni.

2. A metafora mögötti intuíciók

Milyen intuíciót próbálnak tehát megragadni a *metafora* terminus használatával? Így foglalhatjuk össze: *a dolgoknak neveik vannak, a neveknek pedig dolgok felelnek meg*, és a kifejezések használatában (nevezetesen a nevek és a hozzájuk tartozó dolgok összekapcsolásában) bizonyos szabályokat, *normákat* követünk, hiszen csak valamilyen norma létezése esetén beszélhetünk „rendellenességről”.¹

Valóban, ez az intuíció igen erősnek tűnik, legalábbis az európai gondolkodásban. Ebből származik például az ókori grammatikákból örökölt *köznév* és *melléknév* elnevezés, amelyek arra utalnak, hogy az illető szótövek dolgok, illetve tulajdonságok *nevei* (maga a *név* terminus a viselőjére címkeszerűen vonatkozó kifejezésekre, leginkább az ún. tulajdonnevekre utal, mint amilyenek a személyek és földrajzi helyek nevei). De a folklórban, az etimológiában és a művészetben is újra és újra felbukkan az a kép, hogy a nevek a gondolkodásunkban a dolgokra, jelenségekre szinte ráragasztott címkeként jelennek meg, vagy akár természetükből fakadó, immanens tulajdonságuként.² És megfordítva, közkeletű az a kép, amely szerint minden nyelv kifejezéseinek szinte immanens tulajdonságuk, hogy mi a „jelentésük”, vagyis hogy milyen jelenségekre lehet a használatukkal utalni. (Például első hallásra nyilván a legtöbb magyar anyanyelvű beszélő egyetértene azzal a kijelentéssel, hogy „Aludni, elaludni csak állatok és emberek tudnak.”) Természetesen nagy ezeknek a képeknek a magyarázó erejük: ha a tárgyakon láthatatlan cédulák hirdetik a nevüket, illetve ha a szavakban jelen van, ha nem hallhatóan is, hogy mire utalhatnak, az remekül magyarázza, hogy hogyan vagyunk képesek kifejezéseket dolgokra vonatkoztatni, és dolgokat kifejezésekkel megnevezni.

Hasonlóan erős az az intuíciónk, hogy a nyelvhasználatunk normákat, sőt *szabályokat* követ. Hasonlatokban, metaforákban állandóan visszaköszön a nyelvi viselkedés és a törvények által szabályozott társadalmi viselkedés azonossága. És ennek a képnek is hatalmas magyarázó ereje van. Ha nem tartanánk be a nyelvhasználat *törvényeit*, akkor nem érthetnénk meg egymást, hiszen például a dolgokra nem azt a nevet használnánk, amely a rajtuk lógó láthatatlan cédulákon áll, illetve a nevekkel nem arra utalnánk, mint amire természetükből fakadóan kellene.

Olyan hétköznapi intuíciókról van tehát szó, amelyek a maguk módján épp olyan hasznosak, mint mondjuk az, hogy a betegségeket ártó szellemek okozzák. A láthatatlan rossz szellemek jól magyarázzák, hogy nem látható, amint az embert megtámadja egy betegség, és a szellemek mozgékonyága jól magyarázza, hogy sok betegség láthatatlanul át tud ugrani az egyik emberről a másikra. A hétköznapi tudat számára mindez teljesen kielégítő magyarázatot szolgáltat egy sor jelenségre, csak az a kérdés, hogy az ilyesfajta magyarázat mennyire állja ki a tudományosság próbáját, ha egyáltalán van olyan. Ugyanez érvényes a dolgokra akasztott láthatatlan címkékre (vagy a fejünkben hozzájuk kapcsolódó „fogalmakra”) és a kifejezésekhez („nevekhez”) immanensen tartozó láthatatlan használati utasításra.

Természetesen ezek a hétköznapi intuícióink indokoltak. Nagyon gyakori és nagyon tipikus, és ami még fontosabb, nagyon könnyen megfigyelhető jelenségek indokolják őket. A tudományos megközelítés azonban éppen ezen a ponton erősen eltér a hétköznapiétól, mert a nehezebben

1 Az általános tévhitel szemben ez az eredeti értelme annak a mondásnak, hogy *A kivétel erősíti a szabályt*. Középkori latin eredetijét, azt a szabályt, hogy *Exceptio probat regulam in casibus non exceptis*, helyesen inkább így kellene fordítani, hogy *Ahol kivétel van, ott van szabály is*. Ez a Ciceróig visszamenő jogértelmezési elv az mondja ki, hogy ha a jogi szöveg kivételről beszél, akkor úgy kell venni, hogy létezik az a szabály is, ami alól kivételt tesz, még ha kifejezetten nem hivatkozik is rá.

2 Shakespeare *Rómeó és Júliájában* Júlia tulajdonképpen ennek a felfogásnak a problematikus voltára mutat rá: „What's in a name? that which we call a rose / By any other name would smell as sweet”. („Mi is a név? Mit rózsának hívunk mi, / Bárhogy nevezzük, éppoly illatos.” – Kosztolányi Dezső fordítása.)

megfigyelhető, valamiért kevésbé szembeszökő jelenségeket nem tekintheti automatikusan periférikusnak, kevésbé vagy akár másképpen magyarázhatónak, mint a könnyebben megfigyelhetőeket és a valamiért tipikusnak tekintetteket. Így a következőkben részletesebben meg kell vizsgálnunk, hogy a fenti intuíciók mennyire állják ki a tudományosság próbáját: igaz-e az, hogy alapesetben a kifejezések és a dolgok össze vannak tapadva, mintha egymás címkéi lennének, amelyeket a törvénykönyvszerű nyelvi normák ragasztgatnak rájuk. Mennyire általános ennek az érvénye, és mennyire terjed ki a kevésbé szembetűnő esetekre?

3. A metaforával kapcsolatos intuíciók mögötti jelenségek

Amint az **1. pontban** kilátásba helyeztem, most rátérek arra, hogy a *metafora* terminus szokásos értelmezésében megnyilvánuló intuíciók (ld. **2. pont**) milyen valóságos jelenségeken alapulnak. Amellett fogok érvelni, hogy ez a jelenségkör a valóságban igen korlátozott (bár bizonyos okokból a mindennapi nyelvhasználatban nagyon szembetűnő): azokra a kifejezésekre korlátozódik, amelyek az ún. „természetes osztályokra”, az egyéni és társadalmi lét számára kiemelten releváns fizikai tárgyak intézményesült osztályaira utalnak. Ezeknek a kifejezéseknek a gyakorisága és fontossága félrevezeti a nyelvhasználat egészére vonatkozó hétköznapi intuíciónkat.

Mennyiben igaz az, hogy a kifejezések „fogalmak neveinek” tekinthetők? Ezt az intuíciónkat az támasztja alá, hogy vannak nagyon gyakori és nagyon szembetűnő dolgok, elsősorban a környezetünk tárgyai és sztereotipikus események (például köszönés, elalvás), amelyeknek a besorolása a közösség életében is nagy jelentőséggel bír („intézményesült”). Ezekre szeretünk mindig ugyanazokkal a kifejezésekkel utalni, ami valószínűleg általános biológiai és kognitív elveknek tulajdonítható, így az ökonómia és a hatékony kommunikáció elveinek, valamint annak, hogy alapvetően a szokások rabjai vagyunk. Így például a palackokat, bármilyen anyagból készülnek is, általában *üvegnek* szoktuk nevezni (mert a *palack* ma már irodalmias-hivataloskodó kifejezés). A palackok rengeteg mindenben hasonlítanak egymásra, és nem is nagyon vannak más, velük összekeverhető tárgyak a környezetünkben, ami nagyon megkönnyíti, hogy különösebb mérlegelés, méricskélés nélkül rámondjuk egy-egy ilyen objektumra, hogy *üveg*, és megfordítva, hogy ilyesfajta tárgyakra asszociáljunk az *üveg* szó említésekor. Ezek az asszociációk, kapcsolatok valóban igen erősek, és a beszélő közösség nagy részére kiterjednek, ezért szinte már szabályoknak, törvényszerűségnek érzékelhetjük őket.

Ugyanakkor azt gondolom, nagyon téves lenne, ha minden olyan esetet kivételesnek vagy periférikusnak tekintenénk, amely eltér az ilyen rutinszerű nyelvhasználatától. Nem tekinthető extrém nyelvhasználati szituációnak, amikor egy kicsit keresnünk kell a szavakat. Például az egymásnak tulajdonított mentális állapotokról nem szoktunk olyan rutinosan nyilatkozni: ha valakire azt mondjuk egy bizonyos helyzetben, hogy *elbizonytalanodott*, könnyen lehet, hogy három másik beszélő három másik igét használt volna ugyanerre az esetre (pl. *megijedt*, *visszariadt* és *megszéppent*). Azoknak a tárgyaknak, amelyeknek a besorolása kevésbé intézményesült, vagy azoknak a tulajdonságoknak, amelyek kevésbé sztereotip jellegűek, nem biztos, hogy „ál munkban is” beugrik a nevük. Ezért ha a kert egyik szegletére azt a szót használom, hogy *zug*, lehet, hogy három másik beszélő három más kifejezést használna ugyanerre (mondjuk *sarok*, *odú* és *fészek*), ha pedig egy arcot *tisztának* minősítek, három másik nyelvhasználó bizonyára három másik jelzöt használna rá (például *őszinte*, *kedves* és *ártatlan*). Ilyenkor nem mondhatjuk, hogy automatizmussá vált szokásaink rabjaként cselekszünk (feltéve, hogy nem éppen a szavunk járása az a szó, amit használunk, vagyis nem lépten-nyomon ezt mondjuk mindenre). Nem egyszerűen úgy utalunk egy jelenségre, hogy „előkapjuk” a teljesen konvencionális „nevüket”, ezért ezt a fajta nyelvhasználatot nehéz lenne a „címkék” mechanisztikus alkalmazásával magyarázni. Ugyanakkor teljesen hétköznapi, nem kivételes esetekről van szó: bár a rendelkezésünkre álló szövegkorpuszok hiányosságai miatt pontos becsléseket nem fogalmazhatunk meg, de azt gondolom, meglehetősen gyakori az ilyen nem rutinszerű nyelvhasználat.

Az ilyen helyzetekben tehát aligha súgja azt az intuíciónk, hogy valamire „nem azt a szót

használtuk, ami a neve”, és hogy „a nyelvhasználat törvényeitől eltértünk”, hiszen ezekben az esetekben a jelenség, amelyre utalunk, nem rendelkezik „szabályok” által meghatározott névvel. Egyáltalán nem figyelünk fel az ilyen nem rutinszerű nyelvhasználatra, nem érezzük költőinek, pontatlannak vagy rendellenesnek. Sem a dolgokra ragasztott cédulák képe, sem a radikális „névátvitel” nem illik rá az ilyen helyzetekre. Sőt, még azt is nehéz lenne megindokolni, hogy itt a tisztán „rendeltetészerű” és a tisztán „rendellenes”, kreatív, költői nyelvhasználat közötti határesetről, szürke zónáról lenne szó. Egyszerűen csak az a helyzet, hogy a nyelvhasználat egyik hétköznapi, természetes, nagyon gyakori módja, hogy nem rutinszerűen, de nem is túl kreatívan használjuk a kifejezéseket. Nem tudom megmagyarázni, hogy miért olyan erős mégis az európai szellemi hagyományban a kifejezések és a fogalmak összetapadásának modellje, annak ellenére, hogy a nem rutinszerű esetek igen gyakoriak, kiváltképpen akkor, ha nem gyakori, konkrét dolgokra utaló főnevek (mint amilyen a *palack* vagy az *üveg*) vagy melléknevek (*kerek*, *sötét*) használatáról beszélünk. Leleplező ebből a szempontból, hogy a klasszikus grammatikusok az igéket nem valamilyen „névnek” nevezték el. Érezték ugyanis, hogy az események, állapotok, igével kifejezett viszonyok között kevesebb az intézményesült természetes osztály, mint a fizikai tárgyak és fizikai tulajdonságaik között.

A metaforikus nyelvhasználat tagadhatatlan tény: egy kifejezést néha úgy használunk a normatív használatától eltérően, hogy a normatív használat bizonyos szokásos mozzanatait megtartjuk. Innen a hagyományos iskolai meghatározás: „hasonlóságon alapuló névátvitelről” beszélnek; ebben a *hasonlóság* a megtartott mozzanatokra utal, a *névátvitel* pedig egyrészt a szokatlanságra (a szokásos tárgy helyett másra használjuk, *visszük át* a kifejezést), másrészt a kifejezések címkeszerűségére (a *név* szó arra utal, hogy a kifejezések, mint a nevek, egy bizonyos jelenség címkéjének tekinthetők). Azonban ebben a meghatározásban a *szokásosság* sokkal inkább a „jelöltekre” vonatkozik (vagyis azokra a jelenségekre, amelyekről beszélünk), mint a nyelvhasználatra. Olyan banális, jól kategorizálható jelenségek esetében, mint az üvegek vagy a köszönések, esetleg megüszszük a „névátvitel” műveletét, egyéb esetekben viszont rákényszerülünk. Vagy észrevétlenül (ezek azok az esetek, mint a *zug* használatáé, amelyeket az európai hagyomány figyelmen kívül hagy), vagy nagyonis észrevehetően és kreatívan (költői nyelvhasználat). De e kettő között csak a váratlanság fokában van különbség, elvi-fogalmi határvonal nincs.

Azt gondolom, hogy a nyelvhasználatnak nem olyan szabályai vannak, hogy „ez és ez a szó ezt és ezt a dolgot jelöli”, hanem sokkal általánosabbak. Például: „A helyzethez alkalmazkodva alkalmazz olyan kifejezést, amelyet a hallgatóság korábbról hasonló helyzetekből ismerhet, és ezért feltehetően sikeresen alkalmazható a célodra.” Röviden: a nagy hatékonyságot szolgáló rutinszerű nyelvhasználatot tekintem inkább kivételesnek (nem abban az értelemben, hogy ritka lenne, hanem hogy egy szélsőséget képvisel), ahogy kivételesnek tekinthetjük a katonák vagy a hajósok gyors, precíz, formulaszerű vezényszavait is. A másik szélsőség a teljesen innovatív, kreatív költői nyelvhasználat. A nyelvész számára érdekesebb, a nyelv eszközeit valóban kiaknázó köztes (vagyis nem szélsőséges) esetek alapvetően a metaforikus nyelvhasználat esetei, hiszen (mint az előbbi képzeletbeli „szabályban” megfogalmaztam) korábban már tapasztalt hasonlóságokon alapulnak.

A szótárak például kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek arra, hogy a különböző használati típusokat felsorolják, elkülönítsék és jellemezzék. (Nem lehet nekik felróni ezt, hiszen ezt várják el tőlük a használóik.) Jól kategorizálható, banális jelenségek esetében legtöbbször tudományoskodó, lexikonba illő *definíciókat* találunk az egyes kifejezéseknél. A *kutyát* például „főleg vadászatra, ház- és nyájörzésre használt háziállatként” jellemzi *A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.)*, nem mintha a nyelvhasználók erről ismernék fel a kutyákat, vagy ennek alapján neveznének valamit *kutyának*. Egynyelvű szótárak esetében az ilyen szócikk csak amolyan kötelező nyűg, a műfaj követelménye, hogy muszáj valamit odaírni, ahelyett, hogy egyszerűen egy idegen nyelvű megfelelőt vagy akár egy képet szerkesztenének oda.

Amikor azonban például a *nyom* ige használatait kell elmagyarázni, a hétköztetes *ÉrtSz.* tizenöt különböző „jelentést” különböztet meg, ezeket is három csoportba sorolva (körülbelül ezek a csoportok: „valamire súlyával hat”, „helyéből elmozdítani, kimozdítani igyekszik”, illetve „taszítva

vagy szorítva valahova juttat”). Nemigen van olyan karakterisztikus helyzet, amelynek a *nyomás* lenne a neve, kivéve azokat a specializált *összetett kifejezéseket*, amelyekben az ige előfordul (pl. *megnyomja a gombot, a csengőt; valamennyit nyom*). Valójában mindazok a körülírások, amelyeket a szótárak felsorolnak, azokból a specifikusabb jelenségekből vannak elvonatkoztatva, amelyekre a specializáltabb összetett kifejezésekkel utalunk. Vagyis nem arról van szó, hogy például a *nyom* ige általános, elvont „jelentését” ismerjük, és ez teszi lehetővé, hogy a specifikusabb szerkezetekben használjuk, hanem fordítva, azokat a specifikusabb helyzeteket ismerjük, amelyekben különböző kifejezések elemeként használjuk, és ezekből a szótáríró von el — többé-kevésbé sikeresen — valami általánosat, ami a nyelvhasználók fejében esetleg meg sem fordul.

A szótári jellemzések a specifikusabb előfordulások, használatok közös vonásait, a *hasonlóságait* próbálják megragadni. Vagyis azokat a lehetőségeket, amelyek a nyelvhasználók fejében is kibontakoznak, amikor az anyanyelvüket elsajátítják, és amelyeket a fent nem szélsőségesnek nevezett használat során kiaknáznak. Ezek az emergens hasonlóságok azonban mindenre hasonlítanak, csak jelenségekre ragasztott cetlikre vagy kifejezésekhez tapadó „jelölt dolgokra” nem. Az a mechanizmus, amelynek lényege, hogy a specializált kifejezések használatából asszociációk bontakoznak ki, és ezeket kommunikációs célból más helyzetekben kiaknázzuk, sok mindenre hasonlít, de megnevezések normatív használatára egy csöppet sem. Ezt kell fejben tartanunk, ha más jellegű modellek után kutatunk.

Természetesen — mint már említettem — nem éles határvonal, hanem fokozati eltérés van a rutinszerű („fantáziátlan”) és a kreatívabb nyelvhasználat között, és nem lehet megmondani, hogy mennyi „átvitel” szükséges egy bizonyos kifejezés nem teljesen banális használatához. De az előzőekből szándékom szerint annak is világosnak kell lennie, hogy nem a határvonal élettensége a fő probléma, nem emiatt van a hagyományos kép (modell, metafora) eleve kudarcra ítélve. A baj az, hogy ha a kifejezések használatát a „jelölés” fogalmából kiindulva próbáljuk magyarázni, akár valamilyen „átvitel” vagy más plusz mechanizmus feltételezésével, akkor az elméletünk középpontjába egy nemlétező viszonyt állítunk, amely csak a rutinszerű nyelvhasználat viszonylagos gyakorisága miatt kelti a létezés illúzióját. Amikor egy jól érzékelhető, közönséges kinézetű és szokásosan viselkedő kutyára azt mondjuk, hogy *kutya*, akkor azért érezzük, hogy egy címkeszerű „megnevezést” használtunk egy általa „jelölt” dologra, mert az illető állatnak más kutyákhoz való hasonlósága feltehetően teljesen kézenfekvő, ennek megállapítása nem igényel komolyabb mentális erőfeszítést. Mind a beszélő, mind a hallgatóság kutya-tapasztalatai egybevágnak az illető helyzetben tapasztaltakkal, és ebbe *a nyelvi tapasztalat is beletartozik*, vagyis maga a *kutya* hangsor *nem a „jelölője”, hanem egy része* az asszociációs mezőnek. Még látványosabb illusztrációja ennek az olyan eset, amikor mondjuk a kutyámat valaki *tündérnek* nevezi. Talán „átvitel” történt egy olyan jelenség „elnevezéséről”, amely, mint tudjuk, egyáltalán nem is létezik? Nem, az én kutyám nem metaforikusan tündér, hanem „a szó szoros értelmében” (akármit jelentsen is ez). Alig szükséges mentális erőfeszítés az ilyen nyelvhasználat feldolgozásához, annyira közönséges dolog kutyák esetében *tündéri* viselkedésről beszélni: a „megnevezés” nem ennek jelölésére szolgál, hanem komplex élmények gyakori része, ugyanúgy, ahogy a hozzá társuló képi, taktilis, hangzásbeli stb. élmények, csak éppen ennek az artikulált nyelv a közege.

4. Modellek és metaforák

Ebben a pontban röviden összefoglalom a *metafora* terminus értelmezésére és a kifejezések „rendeltetészerű”, illetve „metaforikus” használatára vonatkozó korábbi elképzelések, képek fő típusait. Kétféle megközelítést különböztetek meg: az egyik a „rendellenes” használatokat egyfajta — tartós használatra való vagy csak alkalmi — „**jelentés-átalakításra**” vezeti vissza, míg a másik a metaforákat összehasonlító kifejezések, hasonlatok **rövidítésének** tekinti. Mivel mindkét felfogás a „rendeltetészerű” és a „rendellenes” használatok éles szembeállítását feltételezi, ezeket a fent elmondottak alapján nem fogadhatom el. Ezért az utolsó alpontban körvonalazom egy alternatív megközelítés fő vonásait.

4.1. Két hagyományos megközelítés

A metafora hagyományos irodalmának két nagy ágazata van. Az egyik valamiféle „transzformátort” feltételez, amely a kifejezések „rendeltetésszerű” használatát alakítja át valamilyen mechanizmussal metaforikus használatá. A másik irányzat a metaforát egyfajta „tömörített” kifejezésnek, egy hasonlat leegyszerűsített változatának tekinti, amelyben a hasonlítás alapja és a hasonlóság mibenléte is el van hallgatva, de jó esetben rekonstruálható. A két irányzatnak van egy közös vonása. Mind a kettő feltételezi, hogy az ún. „szó szerinti” használat és az ún. „metaforikus” használatok közötti határvonal éles, két jól elkülöníthető esetről van szó. Mindkettő merészen kiáll amellett, hogy minden kifejezésnek van egy „rendeltetésszerű” („szó szerinti”) használata, amelytől a „képes” használatok eltérnek, akár egy transzformáció, akár rövidítés, elhallgatás révén. A szakirodalom döntően arról szól, hogy milyen mechanizmusok biztosítják az eltérést, és hogy milyen jellegű lehet az eltérés. Azért bánok mostohán a következőkben ezzel a hatalmas irodalommal, mert éppen az „eltérésen”, „átvitelen” alapuló megközelítést vetem el.

Az első elmélet ősképe Arisztotelész (1974:21–22;25), későbbi képviselői például Black (1954), Skulsky (1986) vagy Grice (2011), Sperber és Wilson (1995).³ A második típusú elmélet első képviselője talán Quintilianus (2009:8.6, §4–5), a későbbiek közül említést érdemel Fogelin (1988). Az általam javasolt megközelítés talán még leginkább Davidson (1978) álláspontjához áll közel (ha jól értem, amit ír), hiszen ő tagadja a metafora redukálhatóságát (akár szemantikai módon — alkalmi „jelentéscserére” —, akár pragmatikailag — alkalmi használatra —, akár hasonlatok rövidítésére). Akárcsak én, a metaforikus nyelvhasználatot ő is a kifejezésekhez természetesen kapcsolódó asszociációk kiaknázásának tekinti, ugyanakkor velem szemben, a legelterjedtebb megközelítésekhez hasonlóan ő is „rendellenes”, a normától eltérő nyelvhasználati módnak állítja be (olyannak, mint például az álom vagy a költészet).

4.2. Egy alternatíva körvonalai

Milyen alternatívát képzelhetünk el a fentiek alapján? Mindenekelőtt ki kell mondanunk, hogy *a nyelvhasználat alapvetően metaforikus* abban az értelemben, hogy amikor egy kifejezést egy bizonyos helyzetben használunk, akkor azt a helyzet korábbi helyzetekhez való *hasonlósága* alapján tesszük (és persze egyidejűleg a kifejezés korábbi kifejezésekhez való hasonlósága alapján is). Egyaránt így teszünk, amikor a *kutya* vagy a *zug* főnevet vagy akár a *nyom* igét használjuk, függetlenül attól, hogy a korábbi helyzetekhez való hasonlóságok különböző mértékben lehetnek szembetűnőek.

Ennek fényében a társadalmi normák inkább arra vonatkoznak, hogy mely helyzetek mely hasonlóságai relevánsak (persze ezt nemcsak normák határozzák meg, hanem sok minden más, akár biológiai tényezők is), nem pedig arra, hogy milyen dolgokra milyen kifejezésekkel utalhatunk (és megfordítva, milyen kifejezések mire utalhatnak). Nem tudjuk, hogy léteznek-e bármilyen értelemben „fogalmak”, de azt tudjuk, hogy a fentiek fényében a nyelvhasználatnak az a felfogása, hogy a kifejezések „fogalmak” címkéi, tarthatatlan. Az bizonyos, hogy a nyelvi kifejezések részt vesznek, sőt nyilván fontos szerepet játszanak az agyunkban kimutathatóan létező asszociációs hálózatban. Ebben a hálózatban a kapcsolatok alapvetően szimmetrikusak, és kifejezések (emlékei) ugyanúgy előhívhatnak helyzeteket (ezek emlékeit), mint megfordítva. „Helyzeteken” (illetve „helyzetek emlékein”) itt is a legkülönbözőbb modalitásokat kell értenünk együtt vagy külön: egy-egy kifejezés a legkülönbözőbb (vizuális, auditív, motoros stb.) asszociációkat hívhatja elő, és

3 Az ún. relevanciaelméletnek egy újabb változata (ld. Wilson és Sperber, 2012) már elismeri, hogy a metaforák értelmezése nem tér el jelentősen egyéb kifejezések értelmezésétől, ennyiben közelebb áll az általam javasolt alternatívától. Ugyanakkor ez az újabb változat is a transzformációs modellek közé tartozik, amennyiben az értelmezés kiindulópontjaként egy „lexikális” alapjelentést tételez fel, és a transzformátor szerepét a *következtetések* játsszák (nemcsak a metaforák esetében). Óriási problémát jelent, de nem tartozik a jelen írás tárgyához, hogy az elvileg mindig végtelen számú levonható következtetések közül pontosan melyeket kell számításba vennie a jelentéstannak.

megfordítva (vö. pl. Barsalou, 1999).

Nagyon fontos ebből a szempontból, amit a „szótári jelentésekkel” kapcsolatban láttunk a **3. pontban**. Akár van olyan, hogy „fogalom”, akár nincs, úgy tűnik, hogy a nyelvhasználatban a konkrét emléknymok (egy-egy epizódokról szóló tapasztalatok) és valamely „köztes szint” (helyzetek viszonylag specifikus típusai) játszanak szerepet, nem pedig az általánosságnak az a maximális szintje, amelyet a szótári meghatározások megcéloznak. Kitűnik ez abból, ahogy a szótárak (a kényszerűen megfogalmazott túl általános „meghatározásoktól” eltekintve) a kifejezések használatát ténylegesen és használhatóan jellemzik. Ez eleve megkérdőjelezi az általános „fogalmi jelentésnek” mint tudományos absztrakciónak a használhatóságát, és azt, hogy valami ilyesmi kellene levezetni, magyarázni a konkrét használatokat.

Két klasszikus kérdés marad az ilyen felfogás számára: a kommunikáció lehetőségének kérdése és a kifejezések logikai tulajdonságainak kérdése. Az első kérdésre ugyanazt válaszolhatjuk, mint Locke (2003): az emberi kommunikáció sikeressége csak annyiban van biztosítva, amennyiben a kommunikáló felek egymás asszociációs hálózatának releváns részéről helyes elképzelést alkotnak, és ez persze gyakran csak részben teljesül. És tegyük hozzá, a nyelvvelsajátítás kezdetétől tekintélyes időt és erőfeszítést szánunk arra, hogy egyeztessük egymással a reakcióinkat, és ebből kialakítsuk a mások asszociációira vonatkozó elképzeléseinket.

A második kérdés sokkal bonyolultabb. A logikusoknak (és a hétköznapi nyelvhasználóknak) erős intuícióik vannak arra vonatkozóan, hogy a kijelentő mondatok olyan állításoknak felelnek meg, amelyekből más állítások következnek. De az analógia ezen a ponton nagyjából véget is ér. Arra vonatkozóan már igen eltérőek az intuíciók, hogy a mondatok nyelvi tulajdonságaival ezek a logikáinak tekinthető viszonyok hogyan függnek össze. Például számos tanulmány született arról, hogy a természetes nyelvek 'és' és 'vagy' értelmű kifejezései milyen sok esetben felcserélhetőek, vagy a nekik megfelelő logikai konnektívumoktól eltérő módon értelmezzük őket, és a változatok nyelvenként is eltérnek (vö. Jing, 2008). De olyan szerteágazó kérdéstről van itt szó, amely az egész 20. századi jelentéstannak szinte minden területét érinti, ezért a megvitatása messze túllépné ennek az írásnak a kereteit.

Irodalom

A magyar nyelv értelmező szótára (ÉrtSz.). 1966. Szerk.: Balázs János és mtsai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Arisztotelész. 1974 [i.e. 4. sz.]. *Poétika*. Ford.: Sarkady János. Európa, Budapest.

Barsalou, Lawrence W. 1999. „Perceptual symbol systems”. *Behavioral and Brain Sciences* **22**, 577–660.

Black, Max. 1954. „Metaphor”. *Proceedings of the Aristotelian Society* **55**, 273–294.

Davidson, Donald. 1978. „What Metaphors Mean”. *Critical Inquiry* **5**, 31–47.

Fogelin, Robert J. 1988. *Figuratively Speaking*. Yale University Press, New Haven.

Grice, Herbert Paul. 2011 [1989]. *Tanulmányok a szavak életéről*. Szerkesztette Bárány Tibor és Márton Miklós. II. fejezet: „Társalgás és logika”. Fordította Márton Miklós. Gondolat, Budapest. Gondolat, 27--42. o.

Jing, Chunyuan. 2008. *Pragmatic computation in language acquisition: Evidence from disjunction and conjunction in negative context*. PhD-disszertáció, University of Maryland.

Quintilianus, Marcus Fabius. 2009 [i.sz. 95]. *Szónoklattan*. Pesti Kalligram, Budapest.

Skulsky, Harold. 1986. „Metaphorese”. *Noûs* **20**, 351–369.

Sperber, Dan és Deirdre Wilson. 1995 [1986]. *Relevance: Communication and Cognition*. (2. kiadás.) Blackwell, Oxford és Cambridge, Mass.

Wilson, Deirdre és Dan Sperber. 2012. „A deflationary account of metaphors”. In: *Meaning and Relevance*. Cambridge University Press, Cambridge.